

भारतीय लोकशाही व पाकिस्तानची लोकशाही यांचा तुलनात्मक अभ्यास

अपूर्वा गजानन स्वामी
विद्यार्थी, बी ए भाग ३,
राज्यशास्त्र विभाग
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

गोषवारा : आज जगातील सर्वच प्रगत राष्ट्रांमध्ये लोकशाही शासनाचा अवलंब केलेला आहे. अब्राहम लिंकन यांच्या मते, "लोकांनी, लोकांचे, लोकांच्या साठी केलेले शासन म्हणजे लोकशाही होय. भारत पाकिस्तान हे दोन्ही देश 1947 ला स्वतंत्र झाले परंतु दोन्ही देशांमध्ये खूप तफावत असलेली दिसून येते. भारत पाकिस्तान यांची लोकशाही, लोकशाहीची मूल्य, संविधान, लोकशाहीसमोरील आव्हाने, निवडणुकीच्या प्रक्रिया, पक्षपद्धती, शासन व्यवस्था या सर्वांमध्ये मोठ्याप्रमाणात फरक आढळून येतो. भारत हा एक संसदीय धर्मनिरपेक्ष लोकशाही प्रजासत्ताक आहे तर पाकिस्तान हा एक लोकशाहीवादी संसदीय संघीय इस्लामिक प्रजासत्ताक आहे. भारत व पाकिस्तान या दोन्ही देशांच्या लोकशाहीची तुलना करत असता हे लक्षात येते की भारतीय लोकशाही ही पाकिस्तानच्या लोकशाहीपेक्षा अधिक सुदृढ आहे.

पारिभाषिक शब्द: लोकशाही, भारत, पाकिस्तान, तुलनात्मक राजकारण

प्रस्तावना: आज जगातील सर्वच प्रगत राष्ट्रांमध्ये लोकशाही शासनाचा अवलंब केलेला आहे. अब्राहम लिंकन यांच्या मध्ये, लोकांनी, लोकांचे, लोकांच्या साठी केलेले शासन म्हणजे लोकशाही होय. भारत पाकिस्तान हे दोन्ही देश 1947 ला स्वतंत्र झाले परंतु दोन्ही देशांमध्ये खूप तफावत असलेली दिसून येते. भारत पाकिस्तान यांची लोकशाही, लोकशाहीची मूल्य, संविधान, लोकशाहीसमोरील आव्हाने, निवडणुकीच्या प्रक्रिया, पक्षपद्धती, शासन व्यवस्था या सर्वांमध्ये मोठ्याप्रमाणात फरक आढळून येतो. भारत हा एक संसदीय धर्मनिरपेक्ष लोक शाही प्रजासत्ताक आहे तर पाकिस्तान हा एक लोकशाहीवादी संसदीय संघीय इस्लामिक प्रजासत्ताक आहे. भारत व पाकिस्तान या दोनी देशांचा लोकशाहीची तुलना करत असता हे लक्षात येते की भारतीय लोकशाही ही पाकिस्तानच्या लोकशाहीपेक्षा अधिक सुदृढ आहे.

संशोधनाची गरज: 14 ऑगस्ट, 1947 रोजी पाकिस्तान स्वतंत्र झाला परंतु लोकशाही शासन व्यवस्था निर्माण करण्यामध्ये व ती टिकवून ठेवण्यामध्ये पाकिस्तानने खूप वेळ घेतला तरीही तो प्रयत्न अयशस्वी ठरलेला दिसून येतो. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र झाला आणि समाजाच्या जीवनप्रवासाचा मार्ग म्हणून लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा स्वीकार करण्यात आला. त्यामुळे भारतीय लोकशाही व पाकिस्तानची लोकशाही यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्याची गरज भासते.

संशोधनाची व्याप्ती:

प्रस्तुत संशोधन हे भारत पाकिस्तान या दोन देशापुरते मर्यादित आहे.

प्रस्तुत संशोधन हे भारत पाकिस्तान या देशातील लोकशाहीची संबंधित आहे.

प्रस्तुत संशोधन हे 1947 ते 2022 कालावधीचे संबंधित आहे.

प्रस्तुत संशोधनातून पुढे येणारे निष्कर्ष आहे लोकशाहीचा अभ्यास करणारा अध्यापक व विद्यार्थ्यांना उपयोगी पडणारे आहे.

संशोधनाचे महत्त्व:

पाकिस्तानात गेल्या 75 वर्षांत एकही पंतप्रधान आपल्या निवडीची 5 वर्षांची मुदत पूर्ण करू शकलेला नाही. लष्करी कारस्थान, न्यायालयीन कारवाई मुळे ती व्यक्ती पंतप्रधानपदावरून पदच्युत होऊ शकते परंतु भारतामध्ये गेल्या 75 वर्षांत अशा घटना घडलेला दिसून येत नाहीत. त्यामुळे पाकिस्तान व भारतीय लोकशाहीचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता दोन्ही देशातील लोकशाहीला पूरक व बाधक असे दोन्ही घटक आपल्याला समजून घेता येतील. यादृष्टीने या संशोधनाचे महत्त्व आपण लक्षात घ्यायला हवे.

महत्वाच्या संज्ञा : लोकशाही, संसदीय शासन पद्धती, हुकूमशाही, धर्मनिरपेक्ष राज्य

संशोधनाची उद्दीष्टे:

1. भारत पाकिस्तान यांच्या लोकशाहीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे,
2. भारतीय लोकशाहीची मूल्य समजून घेणे.
3. पाकिस्तान लोकशाहीची मूल्य समजून घेणे.
4. भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने समजून घेणे.
5. पाकिस्तान लोकशाही समोरील आव्हाने समजून घेणे.

संशोधनाची गृहीतके:

1. भारताची लोकशाही पाकिस्तानच्या लोकशाहीपेक्षा सुदृढ आहे.
2. भारतीय लोकशाहीची मूल्य पाकिस्तानच्या लोकशाहीच्या मूल्यांहून भिन्न असून ती संविधानत दिलेली आहेत.
3. भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने पाकिस्तानहून अतिशय भिन्न आहेत...

विषय विश्लेषण:

14 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड माऊंटबॅटन यांनी पाकिस्तानच्या संविधान सभेला संबोधित केले. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी सत्ता हस्तांतरण झाले. इस्लाम हा राष्ट्राचा धर्म आहे. सर्वप्रथम 1956 मध्ये संविधान स्वीकारले गेले पण 1958 मध्ये जनरलनी ते रद्दबातल केले. 1973 मध्ये स्वीकारलेले संविधान जिया उल हक यांनी पुन्हा 1977 मध्ये रद्द केले. 1985 मध्ये पुनर्जिवीत केलेली संविधानाची प्रत ही देशातील अत्यंत महत्त्वाचे आणि मूलभूत कायदेपत्रिका आहे. पाकिस्तानच्या राजकीय इतिहासात पाकिस्तानी लष्कराने मुख्य प्रवाहातील राजकारणात प्रभावशाली भूमिका निभावली आहे. 1958 ते 1971, 1977 ते 1988 आणि 1999 ते 2008 या कालखंडात लष्कराने सत्ता काबीज करून लष्करी राजवट लागू केली व लष्करी अधिकारी राष्ट्रपती म्हणून काम करू लागले. यामुळेच पाकिस्तानमध्ये लोकशाहीचे रूपांतर हे हुकूमशाही मध्ये वरचेवर होताना दिसून येते.

26 नोव्हेंबर 1949 रोजी भारताचे संविधान संमत झाल्याचे घोषित करण्यात आले व स्वीकृत करण्यात आले परंतु त्याची अंमलबजावणी 26 जानेवारी 1950 रोजी झाली. संविधानानुसार भारत हा लोकशाहीवादी देश आहे. 15 ऑगस्ट 1947 ला भारत स्वतंत्र झाल्याबरोबर भारताने लोकशाही जीवनप्रणाली म्हणून स्वीकारली.

भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे परंतु पाकिस्तान हे इस्लामिक पब्लिक राष्ट्र आहे. पाकिस्तानमध्ये धर्माला अधिक महत्त्व असल्यामुळे तेथील लोकशाहीवर मर्यादा येतात. याउलट भारतात धर्मनिरपेक्षता असल्यामुळे हा देश लोकशाहीपूरक असलेला दिसून येतो. परंतु वर्तमान प्रणालीचे लोकशाही स्थापना झाल्यापासून पाकिस्तान हा जगातील सर्वात तरुण लोक शाही देशांपैकी एक आहे.

गृहितकांची पडताळणी

१) भारताची लोकशाही पाकिस्तानच्या लोकशाहीपेक्षा सुदृढ आहे

पाकिस्तान संघराज्य संसदीय प्रणाली असलेला इस्लामिक प्रजासत्ताक देश आहे. या देशात राष्ट्रपती हे लोकांऐवजी संसद किंवा निवडणूक समितीद्वारे निवडले जातात. राष्ट्रपती हे राज्याचा नेता म्हणून कार्य करतात तर पंतप्रधान सरकारचा नेता म्हणून कार्य करतात. पाकिस्तानच्या द्विसदनीय विधानमंडळाचे सिनेट हे वरचे सभागृह असून नॅशनल असेंब्ली हे खालचे सभागृह आहे. सिनेटची स्थापना 1973 साली झाली. सिनेटची निवडणूक दर तीन वर्षांनी निम्म्या जागांसाठी घेतली जाते. सिनेटचे अध्यक्ष हे देशाच्या अध्यक्ष म्हणून कार्य करतात. राज्य घटना सिनेट विसर्जित करण्याची तरतूद करत नाही. नॅशनल असेम्ब्लीचा कार्यकाळ पाच वर्षांचा असतो. ती फक्त राष्ट्रपतीच विसर्जित करू शकतात. दोन्ही सभागृहांची संमती असल्याशिवाय विधेयक पास होत नाही. भारतामध्ये मात्र संसदेचे लोकसभा व राज्यसभा ही दोन सभागृहे असून लोकसभा हे लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारे राजसभा राज्याचे प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह आहे. राष्ट्रपतींची निवडणूकही संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे निर्वाचित सदस्य व घटक राज्यांच्या विधानसभांचे निर्वाचित सदस्य त्यांच्यामार्फत होते. भारतामध्ये दोन विधेयक प्रथम लोकसभेत मांडावे लागते. भारत धर्मनिरपेक्ष संसदीय लोकशाही असलेले राष्ट्र आहे. भारत व पाकिस्तान या देशातील लोकशाहीचे प्रमुख स्तंभ, निवडणुकीच्या प्रक्रिया, पक्ष पद्धती, राज्यघटना या सर्वांमध्ये खूप फरक आढळून येतो. पाकिस्तानचे संविधान 1973 ला म्हणजे स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जवळपास पंचवीस वर्षांनी लागू झाले. त्यामुळे पाकिस्तानमध्ये वरचेवर हुकूमशाहीचे दर्शन पाकिस्तानी जनतेला घडलेले दिसून येते. परंतु भारतात मात्र स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लगेचच लोकशाही स्वीकारली गेली व राज्यघटना इतकी प्रभावशाली केली गेली की त्यांचे पालन भारतीय नागरिक काटेकोरपणे करतात. त्यामुळे भारताची लोकशाही ही पाकिस्तानी लोक शाही पेक्षा अधिक सुदृढ असलेली दिसून येते.

२) भारतीय लोकशाहीचे मूल्य पाकिस्तानच्या लोकशाहीच्या मूल्यांहून भिन्न असून ती संविधानाने दिलेली आहेत.

भारतीय संविधानाच्या प्रस्ताविकेत सुरुवातीस आम्ही भारताचे लोक, भारतीय लोकशाही, न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांवर आधारित संवर्धित करण्याचा प्रयत्न करू असा संकल्प करतो. भारतीय संविधान हे संविधान सभेतील लोकांनी तयार केले असले तरीही जबाबदारी भारतीय लोकांच्या वतीने संविधान सभेचे पार पाडली आहे, अशी त्यांची भावना आहे. परंतु पाकिस्तान च्या राज्यघटनेच्या प्रस्ताविकेत असे म्हटले आहे, की लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, सहिष्णुता आणि सामाजिक न्यायाचे तत्त्व हे मूल्य इस्लामने सांगितली असून ती पूर्णपणे पाळली जातील. यावरून स्पष्ट होते की भारतात व्यक्तीच्या सार्वभौमत्वामुळे महत्त्व आहे परंतु ते पाकिस्तानात नाही.

३) भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने ही पाकिस्तानहून अतिशय भिन्न आहेत.

भारतीय लोकशाहीसमोर गरीबी, दारिद्र्य, आरोग्य समस्या, कमी साक्षरता दर जास्त लोकसंख्या व बेरोजगारी ही आव्हाने मोठ्या प्रमाणात आहेत. पाकिस्तानच्या लोकशाहीसमोर दहशदवाद, राजकीय अस्थिरता, भ्रष्टाचार ही आव्हाने मोठ्या प्रमाणात आहेत.

निष्कर्ष:

भ्रष्टाचार, राजकीय अस्थिरता, सत्तेचे केंद्रीकरण, सत्तापालट, लष्कराचा हस्तक्षेप यामुळे पाकिस्तान लोकशाही अयशस्वी झालेली दिसून येते. राज्यघटनेची कमतरता, इस्लाम विरुद्ध धर्मनिरपेक्षता, कमकूवत शासन, नागरी लष्करी संबंध या सर्वांमुळेच पाकिस्तानात लोकशाही यशस्वी ठरू शकलेली नाही. याउलट भारतात सत्तेचे विकेंद्रीकरण, लिखित राज्यघटना, राजकीय स्थैर्य, लष्कराचा हस्तक्षेप नसणे, लोकशाही मूल्यांची जपणूक यामुळे लोकशाही मोठ्या प्रमाणात यशस्वी झालेली दिसून येते. पाकिस्तानच्या राजकीय इतिहासाने अनेक लष्करी उठावाचा अनुभव घेतला. जनरल अयुब खानने पाकिस्तानातील आपल्या राजवटीला नियंत्रित लोकशाही (कंट्रोल डेमोक्रेसी) असेच म्हटले आहे. घांग्रेकर, ची. ग. आधुनिक राजकीय विश्लेषण, 136. भारत व पाकिस्तानच्या लोकशाहीची तुलना केली असता, पाकिस्तानची लोकशाही ही कमकूवत असलेली दिसून येते भारतीय लोकशाही सुदृढ असलेली दिसून येते.

संदर्भग्रंथ:

1. ची. गं. घांग्रेकर, आधुनिक राजकीय विश्लेषण
2. साबळे, भारतीय शासन आणि राजकारण
3. बस उरुम्की, आंतरराष्ट्रीय राजकारण संकल्पना, सिद्धान्त आणि समस्या